

על שפות נידחות והמחקר הבלשני

גדעון גולדנברג

מרתק ופורה בזכות השוני העצום שהתפתח באזור זה בין להגים קרובי־מוצא אך נבדלים זה מזה, בקרב שבטים שהשתקעו בתוך אוכלוסיות בעלות רקעים מגוונים של שפות בנות משפחות־לשון אחדות, בקרבת מקום זה לזה אשר קיימה את הקשר ביניהם, אך בתנאי עבירות קשים ששמרו אותם נבדלים ומנותקים בחיי המעשה ברוב ימות השנה אף בהיותם חיים במרחק הליכה אלו מאלו. בשונות שהיא נדירה בתולדותיהן של לשונות שכנות חלו בדיבורם של השבטים הללו מעתקים פונטיים קיצוניים אבל עקיבים וסדירים למופת, שינויים מרחיקי־לכת במבנים המורפולוגיים ששמרו רציפות עקשנית בירושת צורני־הנטייה למרות התרחקות מימושיהם הפונטיים, והבולט מכול – מהפכות בתחביר שבכוון לרסק כמה ציפיות המיוסדות על הכללות אוניברסליות נפוצות.

המבנה הפונטי של לשונות האזור, המאופיין בין השאר בשימור היגוים הנמרץ של עיצורים הדופים [q, s, f] ובהבחנה בהירה של הכפלת העיצורים, נחלקו בו הלשונות בקיצוניות באשר להגני הלוע והגרונ, אשר חיתוכם מתוח (עוד יותר מבערבית) בצפון ורפה עד חסר לחלוטין (עוד יותר מבערבית שאתם שומעים מפי) בדרום. התפתחות כזאת בשפות שמיות, הנוספת על סימנים אחרים, מחזקת את הצורך בשידוד מערכות בנייתו תפקיד הקולות במבנה הצורות, ובמפורש את ההכרח שלא להוסיף ולייחס מעמד פונקציונלי נבדל לעיצורים ולתנועות (חלוקה שממילא אינה מתאימה למערכת הצורות, והיא מנוסחת במונחים המעמתיים מין עם שאינו מינו). הניסיון לאנוס את מבני המילים בלשונותינו הנידחות על־פי שיטה המבקשת לתארם כמו־בנים אל תוך שלדים הקובעים רצף מאורגן של ווקלים וקונסוננטים הוליד מסקנה מגונה שבשפות האלה "vowels can be full-fledged consonants"³. הלקח המאלף ביותר של מחקר לשונותינו מצד מימושן ההגאי עולה מהבנת ההתפתחות ההיסטורית המדגימה שינויים מהירים, קיצוניים, בלתי שגרתיים אבל סדירים, בצורות שאנו מכירים היטב את תמותן המקורית ויכולים לעקוב בדיוק מרבית אחר המעצמים החלים בהן, ומתוך הבנת המעצמים אנו למדים איך אותה המילה, שפירושה "ילד", נעשית äč בלהג אחת אבל bay במשנהו בתוך דורות אחדים, או כיצד המילים e־qay ו־e³ משקפות צורות סדירות של המילה שמשמעה "דבר" ('יקול') – בלא שיחסר לידיעתנו שלב אחד או פרט אחד הנגלים לנו בבהירות נדירה בזכות תנאי הסביבה המיוחדים, המקיימים את העדויות המגוונות קרובות זו לזו קרבת זמן ומקום. תהליכים כאלה ואחרים אינם בלתי ידועים בעולם הגדול, אבל שומה על החוקר שיסמוך שיטתו על העדויות השקופות ביותר, ואלה לא תמיד תימצאנה דווקא מתחת לפני הקרוב.

עם כל העניין המרתק שבתולדות ההגיים, הלחיים החשובים ביותר מחקירתן של שפותינו הרחוקות אינם אלה הפונטיים, שהרי בסופו של דבר מערכות ההגיים אינן חלק אורגני ממש של מבנה הלשונות; גבולותיהן חוצים את גבולות הלשונות ואף את גבולות משפחות־הלשון.

מחקר יסודותיה וצורותיה של תופעה אנושית מובהקת כמו לשון האדם אינו צריך הצדקה. הצלחתה הגדולה של הבלשנות בדורותינו בתחום יחסי הציבור אף הוציאה את החקירה העיונית של הלשון אל רשות הרבים והצליחה להרחיב את השימוש המטפורי ב"שפה" לכנות כמעט כל מערכת סדורה ולתת בלב רבים מן המתפלספים בצלו של המקצוע הוותיק הרגשת שליחות, התרוממות־הרוח וחשיבות עצמית. עם זה, המתעקש לעסוק בחקירה יסודית ומקיפה של להגים נידחים עלול להיחשב כמי שמכלה זמנו בדברים בטלים, והוא חייב הסבר לעמיתיו העוסקים בדברים שהם כבשונו של עולם ולציבור המפרנסו.

אמנם חוקרים לא מעטים בכל הדורות הקפידו בעיונים כלליים, אוניברסליים, השוואתיים ותאורטיים להרחיק עדותם ככל האפשר, ויש שפות אשר בעוד תיאורן המצוי דל נפוצו שמותיהן בחיבורים בלשניים כלליים, כמו ירוקווי ו־הופי, טגלוג או דירבל, אבל המעטים והחלשים שאין חותמם ניכר בתרבות ובחיי המעשה בעולם שמהוץ למקומם – חקירת לשונותיהם ברוב המקרים מעטה ודלילה, לקויה ומסתפקת במועט. לפני קרוב למאה ושמונים שנה כתב וילהלם פון הומבולדט, אחד ההוגים המעמיקים וידען חודר ורחב־אופקים בלשונות ובתרבויות, כי חיסרון גדול של מדע־הלשון הכללי הוא היעדר העמקה מספקת בידיעת כל לשון לעצמה וההסתפקות בציון תכונות דקדוקיות מיוחדות בהקשר השוואתי וכוללני, חיסרון שעושה את ההשוואות וההכללות חסרות תועלת, משום שכל להג – אף של השבט הנחשל ביותר – הוא יצירה מפוארת של הטבע וראוי שיתארוהו כשלמות אורגנית.¹ על אף התעצמות כמות הידע האנושי לא התחולל עד היום השינוי המהפכני הנחוץ בגישה אל שפות שדובריהן רחוקים ממרכז ההתעניינות לעשותן נושא לתיאור מפורט ומקיף, ממש ככל אחת מלשונות התרבות המכובדות. ובלא שינוי כזה לא תחרוגנה ההכללות הנעשות מכלל אלתורים ונריאציות על מודלים מבניים אתנוצנטריים.

לפני שנים מספר הזדמנתי למגש ותיקי אוניברסיטה מכובדת באחת ממדינות הים, שחוקר חשוב של הלשונות השמיות סיפר בו על חיבור גדול שעמד בכתיבתו, אשר הכיל בכמה אלפי עמודים מילונים ואטימולוגיות לתריסר להגים אתיופיים.² אחת השומעות, מרצה בדימוס לפילולוגיה קלסית, שתמחה על העמל הרב שהשקיע המחבר במחקר לשונות החיות בקרב כמה רבבות דוברים בלבד, שאלה אם בשביל אנשים מעטים כל כך, שאיש לא שמע עליהם, כדאי היה מאמץ רב כל כך; אם יש לעבודה כזאת "רלוונטיות". השואלת השתכנעה רק בקושי מהסברו של המחבר על הערך הבלשני־השוואתי של חיבורו. כיוון שזה כמה וכמה שנים אני חוטא בשקיקה ובהתלהבות גם במחקר להגים אלו ושכמותם, מבקש אני להציג עניינים אחדים העולים מתוך חקירותיי אשר אולי יוכלו לשכנע את מקצת השומעים בערך הסגולי של הלשונות הללו להבנת מבנים ותהליכים, קשרים ותופעות, שבשפות האלה הם שקופים יותר מבאחרות.

הלשונות השמיות של דרום אתיופיה הן שדה מחקר מיוחד במינו,

Wilhelm von Humboldt, *Über das vergleichende Sprachstudium in*¹
Beziehung auf die verschiedenen Epochen der Sprachentwicklung, § 11

² החוקר הנוכח הוא פרופ' וולף לסלאו, אשר כתב אז את מילונו האטימולוגי רב-ההיקף ללשונות נורגה.

Jean-François Prunet, "Some Core Properties of Semitic"³
Morphology: Evidence from the Far South", in: *Current Trends in Phonology*, ed. J. Durand & B. Laks (Paris & Salford 1996), § 4.1

צורת הנסתרים המקורית שביסוד הגוף הגנרי לא שרדה כהווייתה, אבל היא משתקפת בבחירת כינויי המושא "כבדים" המתננים התניה היסטורית בתנועה סופית ארוכה. צורה זו נבדלת מצורות הנסתרים המחודשות, שנוספה בהן (u-)m-, ומצורת הנסתר, למשל, המחייבת כינויי מושא מן הסדרה "קלה". כך נבדיל בין *yäwdew* "הוא אומר לי", *yäwdemuññu* "הם אומרים לי", ובין *yäwdəññu* "אומרים לי" הגנרי. עד כאן באשר לייחוד הצורני, אך השאלה מה ייחודו של הגוף הגנרי בשימוש הלשון ובמה הוא נבדל מן הבניינים הסבילים ומצורות אחרות חשובה לא פחות וראויה לניתוח מעמיק. שאלות ממין זה אינן ניתנות לתיאור בלא היכרות מקיפה ואינטימית עם מכמניה של כל מערכת-לשון לעצמה, ואין עליהן תשובה ראויה אם הקברה לבדה תהיה לנו מקור החמה.

כבר למדנו היום שיש דברים שבשפות האלה הם שקופים יותר מבאחרות. אחד מהם הוא המעמד המקביל, או הזהה, של התואר, הגניטיב והרלטיב, למשל *maläq-i ge* "הבית הגדול", *yä-gurz-i ge* "הבית השל הזקן", *yä-tuzäyy-i ge* "הבית השְׁנָנָה". גם זו תופעה אזורית אפיינית, ובמחקר-הלשון הכללי לא מקרה הוא שהכיר בה בלשן כהוגו שוֹכְרֵט, שלא היה מוגבל בהתעניינותו לעמים דומיננטיים בתרבות ובעצמה הפוליטית.⁵ לא נאריך בעניין זה, שכבר הועלה על הכתב.⁶

זו הסיבה שאסתפק רק בתזכורת של מה שנוגע להסבות התחביריות, ובייחוד להעצמות. המעמד המבני הזהה של צורות-מילים ושל הביטויים המורכבים המתחלפים עמהן כבר הוכר פעמים אחדות בבלשנות של אלף ומאתיים השנים האחרונות. אם יש מי שעדיין נרתע מפני ה-"heterogeneity of transpositional operations", אפשר שספקותי יימוגו לכשייוכח כי לא רק שיש משפטים נטועים משובצים לרוב במעמד השמות בתבניות תחביריות – כמו "טוב לְגַבְרָ לְיִשְׂאָאָ עַל בְּעֻנְיֻוֹ" שהוא מקביל במבנהו אל "טוב לְעֵינַיִם לְרֵאוֹת אֶת-הַשְּׁמַשׁ" – אלא אף יימצאו בלשון בני-אדם משפטים כאלה כלולים גם במסגרות צורניות, מעין "הצטערת על יִשְׁהַתְּפַטְרִי-וְתוֹ", כבלשון בני הרר, או "ה־שְׁהַלְכ־יִם [= אלה שהלכו] כבכמה מלשונות האזור.

ברבות מלשונות אפריקה ידועים ביטויים הקרויים אִיְדָאֹפֹנִים, קולות "טבעיים" (שלפ־יִרֹב יש בהם חזרות על אותה ההברה עצמה) אשר הם שונים מן האונוטופואיה בכך שאין בהם גזירה לקסיקלית ממש, אלא נעשה בהם מעין שימוש טרום-לקסיקלי. בלשונות מזרח אפריקה יש גם מערכת מפותחת של תבניות פועליות המורכבות מן הפועל "אמר" עם בסיסים וצירופים הגזורים משורש פועלי (שעמהם "אמר" הוא פועל-עזר) או עם מילוי שמן הבחינה הפורמלית הוא כדיבור ישיר [פועל האמירה המשמש כאן, כמו 'אמר בעברית המקרא או *qāla*] בערבית העתיקה, אינו מתקיים אלא בדיבור ישיר]. באמריקה ביטוי כזה בתבנית הדיבור הישיר יכול להיות כדיבור ממש או כדיבור מדומה או עם בסיסים מיוחדים שמקומם הראשוני במבנים כאלה. למשל – כדיבור ממש: "הצעתי לו לאמור 'התקרב!' במקום 'הצעתי

H. Abel, "Eine Erzählung im Dialekt von Ermenne (Nubien)", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 27 (1913) עמ' 455-473, בייחוד 464-466.

GG, "Otto Jastrow's *Der neuaramäische Dialekt von Hertevin*", *Journal of Semitic Studies* 38 (1993) עמ' 295-308, בייחוד 296-298; GG, "Attribution in Semitic Languages", *Langues Orientales Anciennes: Philologie et Linguistique* 5-6 (1995) עמ' 1-20.

לא כל מה שמאלף לעניין שאנו מדברים בו אפשר לבארו בחטף. מתוך העושר המופלג של צורות הפועל בחרתי להזכיר בקצרה ממצאים אחדים המאירים בעיקר שני עניינים. בלהגי דרום אתיופיה יש מערכת בניינים מורכבת שלא ידועה לי כמותה בלשונות אחרות, הקושרת אל הביטוי הפועלי שניים, שלושה ואף ארבעה גופים משתתפים.

(א) מפעלים עומדים (שמעצם הגדרתם הם מתחברים אל משתתף אחד) הבניין הגורם גוזר תבנית עם מקומות לשני משתתפים [כמו "בָּא" (1) ← "הָבִיא" (2) – הבא (או המובא) והמביא),

(ב) מפעלים יוצאים הבניין הגורם גוזר תבנית עם מקומות לשלושה משתתפים [כמו "אָכַל" (2) – האוּכַל והאוּכַל] ← "הָאָכַל" (3) – המאכיל, האוּכַל והאוּכַל], – מלבד אלה בלשונות הדיבור הדרום-אתיופיות יש תופעה אזורית אופיינית של תצורת בניין "פִּקְטִיטִיבִי", מעין "גורם מן המעלה השנייה", הפותח מקום למשתתף נוסף [כמו "גרם שיביא" או "ציווה שיביא" – 3 – המצווה, המביא, והבא; או, למשל, "עֲשֵׂה שְׂאֵכִילִי": 4 – הגורם, המאכיל, האוּכַל והאוּכַל]. כך בגוֹרְגָה: – *habtām-ammā* – *bākōnā bāčälaw yaččānam, agäsäsawkwän-ännä ämärähwän yizam äškiraw yakkittalu* "אם הוא עשיר, הוא מעמיס (את מטענו) על פרדו, לוקח את בהמתו [=פרדו] ואת חמורו ושם את משרתו שילוך (את מטענו על בהמתו) אחרי חמורו" (=הוא מְעַקֵּב את משרתו (עם מטענו על בהמתו) את חמורו). זה מבנה מורכב שבאמצעות צירוף של הבניין הפקטיטיבי וסדרת פעלים בצורה ה"קונוורביאלית" מציג תמונה שאפשר למנות בה 5 "משתתפים": העשיר, החמור (שהוא רוכב עליו) המשרת, הבהמה (=הפרד) שהמשרת מוליך (אחרי האדון הרוכב על החמור), והמטען.

צורת הפקטיטיב עם בניינים עם t-ā-, שמציינים (כבערבית) את ההדדיות, מציינת כך בגורגה את צורת הגורם למעשה ההדדי: *yäkitt säb atallaw* "הוא סכסך בין שני אנשים" (=הוא גרם לשני אנשים שישנאו זה את זה); *añña bəñña atwaddänä* "גרום שנאה איש את רעהו, או זה את זה, או אלו את אלו" [= "אנחנו עם אנחנו הָאֵהִיבְנוּ-אֶתְדִי"].

מערכות-בניינים כאלה תיאורן המצוי עדיין לוקה בחסר. ההבחנות הרבות והדקות המובעות באמצעים אלו, לא בנקל הן מתגלות לחוקר. ודאי שאין אלה דברים שאפשר לבלשן שישאל את בעל הדיבור עליהם, שהרי אף בקלים מהם אין הדובר עד נאמן אלא כשהוא משיח לפי תומו.

עניין אחר שראוי לעיון בלשונות שבגבול הדרומי של המשפחה השמית הוא התפתחות היסטוריות במערכת-הנטייה שיש מהן תוצאות בגיבוש הקטגוריות הדקדוקיות. את אלה קשה למדוד בהשוואה לסובסטרטים לשוניים אפשריים של עמי האזור, אולי בגלל ידיעה שאינה מספקת, עתה כתמיד, של השפות השכנות הלא-שמיות. לא נדבר עכשיו על שינויים שהולידו צורות-דיבוי חדשות והניחו את צורות-הריבוי הקודמות לשמש בפניה או בהתייחסות של כבוד ונימוס. תהליך כזה איננו מיוחד לשפות הנידחות. מעניינת יותר לידתה של קטגוריה צורנית חדשה של "גוף נְגִי" (או "סתמי", או "אימפרסונלי") בנטיית-הפועל, אשר אין צורתו אלא המשך פונטי ישיר לצורת הנסתרים עם כינויי המושא. צורת הנסתרים לסימון הגוף הגנרי אינה זרה גם לדובר העברית, שמכיר היטב ביטויים כמו "כתבו עליו בעיתון" או "מה יעשו לי?". בלהג אשר בו בעיקר עיסוקי כיום,⁴ הסיומת u- של

⁴ לשון *Kastane* (Kastaneña), אחת מלשונות הגוֹרְגָה, המדוברת בדרום אתיופיה.

